

Ж.М.БЕКТҰРҒАНОВА

*педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Т.Рысқұлов атындағы Қазақ экономикалық университеті*

ТІЛТАНУДЫҢ ЖАҢА КӨКЖИЕКТЕРІ

Мақалада бүгінгі күннің ең өзекті мәселесіне айналып отырған тілді антропологиялық тұрғыдан зерттеу мәселесі қарастырылады. Антропологиялық парадигма тілді зерттеуде адам табиғатын күллі болмысымен алдыңғы орынға шығарады. Тілдің шығуы, пайда болуы және оның дамуы туралы мәселеде күні бүгінге дейін түрлі көзқарастар бары белгілі. Бұл мәселені зерттеуде ғалымдар түрлі топшылаулар, болжамдар жасады. Тілдің шығуын еліктеу теориясымен, тұма қабілет теориясымен байланыстыра қарастырды. Дегенмен, соңғы кездері ғалымдар әлеуметтік-биологиялық көзқарас теориясына көбірек жүгіне бастағаны байқалады. Тілдің дамуы мен қазіргі жай-күйін зерттеу адамтану, галамтану, жантану, қоғамтану т.б. мәселелерімен тамырлас, өзектес болып келетіндіктен, тілді өз ішінде тұйықталған жүйе ретінде емес, өзге жүйелермен біртұтастықта дамитын, бірге жасайтын жүйе ретінде қарастыру бүгінгі тілтану ғылымының басты қағидасы.

Кілт сөздер: тілтану ғылымы, антропологиялық парадигма, әлеуметтік-биологиялық көзқарас теориясы, психоллингвистика, онтогенез, филогенез.

Тілді антропологиялық тұрғыдан зерттеу бүгінгі күннің ең өзекті мәселесі болып отыр. Антропологиялық парадигма тілді зерттеуде адам табиғатын күллі болмысымен алдыңғы орынға шығарады. Адамның күрделі, сан алуан табиғатын танып білу мақсатында көптеген ғылымдар тоғысып, өзара «серіктес» ғылым салаларының пайда болуына әкелді. Адам болмысы қоғам, ұлт, мәдениет, психология, физиология, гносеология аспектісінде қарастырылып, сәйкесінше әлеуметтік лингвистика, лингвомәдениеттаным, когнитивтік лингвистика, этнолингвистика, психоллингвистика және тіл палеонтологиясы сияқты тағы да көптеген салалардың зерттеу нысанына айналды.

Қазақ тіл білімінде бұл мәселеге алғашқылардың бірі болып мән берген танымал ғалым Қ.Жұбанов «біз жекелеген лингвистикалық фактілерді тілдің басқа салаларымен жалпы бірлікте қарастырып, осы байланысты қоғамның даму деңгейі, экономикалық, әлеуметтік дүниетаным тұрғысынан зерделеуді қажет етеміз» деген болатын [1,405-406]. Тілді зерттеудегі бұл ұстаным қазір де өркен жая бастады. Оның жетістіктерін түркітануда, түркі халықтарының жазба ескерткіштерін зерттеуде де қолдану

қажеттілігі туындады. Соның ішінде психолінгвистиканың аясында қолға алына бастады.

Психолінгвистика антропологиялық парадигма аясында қарастырылса да, өз ішінде интегративтік сипатқа ие болып келеді. Себебі ол бірнеше дәстүрлі пәндердің тоғысқан жерінде пайда болып, қолданбалы мақсаттағы зерттеулердің ажырамас бөлігіне айналды. XX ғасырдың ортасында ғана қалыптаса бастаған бұл ғылым саласы тарихи ескерткіштер тілін зерттеуге терең бет бұра қойған жоқ. Ол негізінен эксперименттік, сипаттамалы зерттеулерге ден қоюда. Дегенмен, тарихи ескерткіштер тілін зерттеуде ол тілдің шығуы, яки филогенезіне қатысты мәселелерде көбірек сөз болады. Тілді таным көзі ретінде қарастырған академик Н.Я.Марр XX ғасырдың 30-жылдары тілдің бұл қыры күні бүгінге дейін адам болмысының, нақтырақ айтсақ, адам ұжымының өзін-өзі жасауы (область созидания людским коллективом себя), өзіндік жасампаздық (самосозидания) қабілетін зерттеу саласында мүлдем қолданылмай келе жатқанын алға тартқан болатын [2, 8]. Адам болмысына тән жасампаздық қабілетті зерттеу мақсатында тілді тану пәніне айналдыру сол уақыттан бері әуелі тілдің шығу тарихы, адамзат тілі мен санасының дамуы тұрғысынан дамытылды.

Тілдің шығуы, пайда болуы және оның дамуы туралы мәселеде күні бүгінге дейін түрлі көзқарастар бары белгілі. Шеті мен шегі жоқ бұл мәселені зерттеуде ғалымдар түрлі топшылаулар, болжамдар жасады. Тілдің шығуын еліктеу теориясымен, тума қабілет теориясымен байланыстыра қарастырды. Дегенмен, соңғы кездері ғалымдар әлеуметтік-биологиялық көзқарас теориясына көбірек жүгіне бастағаны байқалады.

Адамзат санасы бүгінгі қалпына бірден жеткен жоқ. Оның дамуы мен қалыптасуы тілмен біртұтастықта қарастырылады. Ж.Аймауытов алғашқы дәуірдің тілі «жанның түрлі күйін» қозғалу арқылы (яғни қимыл арқылы) білдіретін құрал болған, екінші дәуірде «адам көзі көрген нәрселердің дыбысына еліктеуге талпынса керек» дейді. Тілдің едәуір өркендеген, жетілген заманын үшінші дәуірлеу кезеңімен байланыстырады. «Үшінші дәуірде нәрсе мен дыбыс арасындағы байлау үзіле береді. Нәрсені атау үшін, дыбысына еліктейді, басқа бір пернесіне сүйеніп атауға айналады» [3, 198].

Адам тілінің осылайша өркендеген дәуірін кішкентай сәби дүниеге келгеннен бастап өзінің дамуы барысында да басынан кешіреді. «Онтогония дегеніміздің өзі филогонияның қысқа әрі тез уақыт ішіндегі қайталануы» деп қарастыратын болсақ, әрбір жеке адам өзінің дамуы барысында филогенетикалық дамуды басынан кешіреді. Осылайша, онтогенетикалық дамуды зерттеу нәтижесінде филогенетикалық дамуды модельдеу мүмкіндігі туады. Ал филогенетикалық және онтогенетикалық сатылардың дамуын зерттеу тіл мен ойлаудың дамуы, интеллект және оның этностық сипаты мәселелерімен түйісіп жатады.

Сөйлеу тілінің онтогенезі мен филогенезін тұтастықта қарастыратын элеуметтік-биологиялық теория өкілдерінің ойынша, бала тілді меңгеруге деген тума қабілетпен туылады да, өзі өмір сүріп отырған ортадағы тіл туралы мәліметтерді үлкендер арқылы қабылдайды. Оны жай қабылдап ала бермей, даму сатысы жоғарылаған сайын «өңдеп», «бала» тілін «ересектер» тілінің жүйесіне ауыстыра отырып, көп жағдайда өз бетінше меңгереді. Тілді меңгеру қарқыны оның өмірлік қажеттіліктерінің артуына қарай өсе түседі. Осы көзқарасты жақтаушылардың бірі Т.Черниговская өзінің мақалаларының бірінде былай деп жазады: «...баланың миы – тамаша тілші, оның ана тілді қалай игеретіндігі ғылым үшін әлі құпия нәрсе. Егер бала тілді диктафонға жазып, фразалар мен ережелерді жаттап үйренетін болса, біз сияқты еркін сөйлеу үшін оған ең аз дегенде 100 жыл керек болатын еді. Бірақ бала магнитофон емес, оның миында тілдік алгоритмдерді жасайтын тумысынан берілген құрылым бар» [4]. Оның ойынша, баланың миындағы бұл құрылым тамаша жазылған виртуалды әмбебап кітап, «чип» сияқты (ал кейбір ғалымдардың айтуынша, ол – биологиялық компьютер), оның сырын түсінген күні әмбебап оқулық жазудың тәсілін үйренуге болады. Сайып келгенде, мидың қалай жасалғанын білген кезде дүниенің қалай жасалғанын түсіне аламыз дейді. Шын мәнінде, сәбидің дүниеге келген күннен бастап өз ортасын тани бастауы, жеке сөздерден, фразалардан, ағаштың сыбдыры, иттің үруі, күннің күркіреуі, т.б. осы сияқты табиғаттағы сан алуан дыбыстардан адамзаттың тілін ажыратып, одан өзіне қажетті сөйлеу механизмін жасауы, сосын пайдалана бастауы – барлығы өте күрделі үдеріс. Бұған қатысты қазақ халқының дүниетанымында «төбесі тесік» деген ұғым бар. Бұл тұрақты тіркес «өзге тілді түсініп қалатындай хабары бар» деген мағынаны білдіреді [5, 687]. Бұл әсіресе ерекше сезімтал балаға қатысты айтылады. Қазақ халқы баланың тілі пыға бастаған кезде айтатын сөздеріне айрықша мән береді, себебі бала – періште, не айтса сол орындалады деп көміл сенеді. Және олар алдын-ала сезгіш, болжағыш келетінін байқап, баланың сөздерін жақсы ырымға балап отырады. Бұл тұрақты тіркестегі «төбенің», адамның бас бөлігінің ми қызметіне қаншалықты қатысы бары, оны неліктен тесік деп айтатыны ерекше қызықты жайт. Қазақтар бұл жерде баланың енбегін айтып отыруы да мүмкін. Сол сияқты баланың ақыл-ойы мен физиологиялық дамуына қатысты «Ат болатын құлынның Бауыры жазық келер, Адам болар баланың Маңдайы жазық келер», «Бала әкеге бес жыл жұмбақ, әке балаға өмір бойы жұмбақ» дей келіп, «балаңды 5 жасқа дейін патшандай күт» деген тәлімдік ойлар да бар. Қалай болғанда да бұл процесс баланың дүниеге келгеннен бастап дыбыстық тілді алғаш рет қабылдап, тұлға ретінде қалыптаса бастайтын кезеңімен қатар өтеді. Аталмыш «құрылымның», «әмбебап кітаптың», «чиптің» мида дұрыс құрылуы, жазылуы баланың одан кейінгі даму, қалыптасу механизмдеріне түрткі болатыны сөзсіз.

Тілдің адам табиғатындағы ең жұмбақ әрі ең маңызды орталық екенін қазақ тіл білімінің негізін қалаушылардың бірі А.Байтұрсынұлы да айтқан болатын. Ол әуел бастан тілдің ми, сана қызметімен тікелей іске асатын күрделі механизм екеніне айрықша назар аударған. Ол сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі деп көрсетті, олар *ақыл, қиял, көңіл*. «Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу суреттеп ойлау, көңіл ісі – түйю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарату» [6, 10]. Бұл жерде ғалым поэтикалық тіл мен поэтикалық ойлау туралы айтып отыр. Поэтикалық тілді архаикалық тілмен, мифтік санамен тамырлас, жақын тіл ретінде қарайтын болсақ, тілдік сананың дамуына тірек болған жетелеуші механизмдерді болжауға да болатын секілді. Сондай-ақ, ақыл мен қиялдың, көңілдің үнемі, жетілу, даму үстінде болатын табиғатын да меңзеп тұр. Алайда бұл механизмдер тілдің түрлі дәуірлеу кезеңдерінде бірдей деңгейде болмағаны мәлім. Бүгінде бастапқы тіл мен қазіргі тілдің арасында жер мен көктей айырмашылықтар біліне бастағаны осының айғағы болса керек. Алғашқы архаикалық сана болмысын анықтауда тілмен қатар, бүгінде мифологияға да ерекше жаңа көзқарас қалыптаса бастағаны байқалады. Бұл ретте мифология сана мен түйсікті, іштегі «киелі кеңістікті» танып білудің бірден-бір кілті ретінде қарастырыла бастады [7].

Тарихи ескерткіштер тілін психолінгвистикалық зерттеуде тіл генетикасы мен энергиясын зерделеу мәселесі де туындайды. Адам миындағы нейрондардың сөйлеу барысында ұйымдасуы, жаңа функционалдық байланыстардың қалай және неліктен пайда болатыны, сырттан келетін ақпараттардың және генетикалық факторлардың тілдік құзыреттің дамуына қалай әсер ететінін зерттеу мәселесі өте өзекті [8, 269-284]. Адамзат тілінің құрылымын, нақтылап айтқанда, тілді өзге қарым-қатынас жүйелерінен ажыратуға негіз болатын, бірақ ұлт тілдерінің барлығына ортақ әмбебап (универсалды), базалық қасиетін анықтауға деген талпыныс бары анық. Барлық ұлтқа ортақ «тілдік ген», «грамматикалық ген» мәселесі генетиктерді де қызықтырып отыр. Бұл, түптеп келгенде, тілдің шығу тарихы мәселесімен тамырлас мәселе екені белгілі. Тарихи ескерткіштер тілін зерттеу осы мәселеде ортақ универсал құрылымдарды анықтауда маңызды болары хақ. Н.Хомскийдің ойынша, әмбебап грамматиканың бары еш күмән тудырмайды. Әмбебап грамматика барлық нақты тілдерге ортақ, барлығына бірдей ортақ тәртіпке негізделген «грамматикалық метатеория» қызметін атқарады. Ал әрбір тілді үйренуші сол әмбебап грамматикаға бағдарланған ортақ тәртіп пен ережелерді нақты тілді индуктивтік жолмен игеру арқылы меңгереді [9, 27]. Ол өзінің зерттеулерінде

негізінен тілдің грамматикалық құрылысындағы, әсіресе синтаксистік құрылымдарындағы ұқсастықтарға иек артты.

О.Сүлейменов өзінің «АЗИЯ» атты туындысында барлық тілге ортақ лексикалық та ұқсастықтар болатынына қызықты деректер келтіреді. Мысалы, «жер – «йер» қадым дәуірлерде халықаралық атау болған, өйткені ол сол күйінде семит, герман және түркі тілдерінде сақталып қалды. Олардың бәрі алғашқы бір нүктеден басталғанмен, түпнұсқасы ешбір қосындысыз таза күйінде тек түркі тілдерінде ғана сақталып қалған: йер - жер» [10, 202]. Осыған байланысты ол үндіеуропалық тілдермен салыстырғанда түркі тілдерінің бұл орайда жеткілікті дәрежеде зерттелмегенін алға тартады. Оған мысал ретінде Н.Я.Маррдың түркі тілдері туралы бұлтартпас, күні бүгінге дейін өзекті ойларын дәлел ретінде алға тартады. Айтылған ойды әрі қарай жалғастыратын болсақ, түркі тілдерінде «жер» сөзінің айтылуының бірнеше нұсқасы бар: йар, жер, джер, чер, тьер, кер, кир. Автор герман тілдеріндегі бұл сөзге емлелік-фонетикалық жағынан сәйкес келетін мынадай нұсқалар барын көрсетеді: дие йерде (йард, йорд, йурт). Зерттеушілердің айтуынша, мыңдаған жыл аралығымен есептелетін кезеңде жалаң ауызекі сөйлеу тілі ықпалымен тұлғалық өзгеріске ұшырамай жеткен түбір сөздің өзі де көп емес. Табиғи тілдердегі тұлғалық өзгеріске тым баяу ұшырайтын қазақ тіліндегі мұндай сөздерге *жіктеу мен сұрау есімдігі, қимыл атауы, физиологиялық әрекет пен сезінуді білдіретін сөздер, өлшем атауы, айнала қоршаған ортамен байланысты атау, туыстық атаулар, соматикалық атаулар* т.б. жатады. Мұндай неғұрлым көне, неғұрлым тұрақты ұғымдарды бейнелейтін сөздер сөздік қордың 1-2 пайызынан аспайды. Әдетте, осылар ғана салыстыра зерттеуге жарай алады. Математикалық лингвистика осы негізгі қордың 15 пайызы мың жылда өліп, олардың орнын басқа сөздер басатынын дәлелдейді. Шүмер тілінің осы заманғы тілдермен жақын-алыстығын анықтау мүмкіндігінің қиындығы да осында. Себебі олардың бір-бірінен ажырасқан мезгілі тым алыс дәуірлерде болған. Ч.В. Хокеттің ойынша, әр тектес тілдерге тән ортақ ұқсастықтар әлі күнге «жұмбақ күйінде қалып отыр». Тілдердің арасындағы мұндай ұқсастықтар мен біртектестік, әр тектес тілдердің грамматикалық және басқа құрылымдарының арасындағы жақындық әр тілге тән энергетиканың табиғи біртектестігін көрсетеді. Ю.В. Казариннің ойынша, «бұл әртектес тілдердің антропологиялық ықпалда болатынын, соның арқасында тілдік жүйелердің бәріне ортақ «энергетикалық қозғалтқыш» барын жоққа шығармайды» [11,7].

Барлық тілге тән ұқсастықтар универсалды тілдік құрылымдарды анықтаумен бірге, барлық адамзатқа тән инварианттық универсалды ұғымдарды, сонымен бірге құндылықтарды зерттеу мәселесімен де өзекті бола түседі. Т.В. Черниговская Р. Джэкендоффың зерттеулеріне сүйене отырып, тілді шынайы сұрыптаудың нәтижесінде пайда болған «грамматикалық мәшине» секілді сипаттайды. Бұл «мәшиненің» тілдегі

концептілер күрделенген сайын жетіліп келе жатқанын айтады. Джэкендоффың ойларына сүйенсек, лингвистикалық мағына (семантика) ол концептуалдану процесі мен синтаксистік және фонологиялық деңгейлердің аралығында пайда болатын тілдің дербес қызметі болып саналады. Мұндай пайымдаулар тілдің синтаксистік деңгейімен қоса, фонологиялық қабатын да қатар зерттеуді алға тартады. Бұл ұстанымдық көзқарас, Т.В. Черниговскаяның ойынша, адамзат тілін зерттеуде прагматикалық қағиданы, оның ішінде синтаксисті басты зерттеу нысаны етіп алатын Н. Хомскийдің пікіріне тіпті қайшы келеді. Т.В. Черниговскаяның пайымдауларынан тілді зерттеуде синтаксисті емес, тұтас жүйені, сол жүйеге тән концептілерді нысанға алудың маңыздылығы көрінеді. Себебі адам концептілер әлемінде өмір сүреді. Оның ойынша, адамзат тілінің шығуы мутациялық өзгеріс нәтижелері ме, әлде сұрыптаудың нәтижесі ме деген қарама-қайшы көзқарастарды бинарлық әдіспен өлшеудің шырмауынан шығып, өзге ғылым өкілдерімен мәмілеге келе «сұхбат жүргізу» аса қажет. Соның ішінде гуманитарлық ғылымдардың ғана емес, теориялық физиканың жетістіктерін пайдалана отырып, «тіл-сана-ми» қызметі мәселелерін жаңа қырынан қарастыру керек.

Тіл байлығы сөздік қормен, тілдің грамматикалық мүмкіншіліктерімен ғана өлшенбейді, сонымен қатар, оның концептуалдық әлемін, ортасын да қамтиды. Кез келген тілдің, ұлттың өмір сүруіне нақты концептілер тірек болады. Концепт тіл мен мәдениеттің байланысын көрсетеді. Сол себепті тілдегі концептілерді адам санасындағы «мәдениет ошағы» десек те болады. Концептіні адам санасында тұрақталған идеалды түсініктердің жиынтығы деген лайық. Концептінің тұрақтылығы (константтылық) дегеніміздің өзі концептінің мәдени санада берік орын алғанын көрсетеді. Тұрақты концептілерге қарағанда әмбебап (универсалды) концептілер жалпыадамзаттық, жалпыланған санаға тірек болады. «Концепт – адамзат санасына тән әмбебап құрылым... Ол ассоциативтік өрістердің жасалуына ықпал етеді де, субъектінің санасындағы «мәдениет жадысымен» байланысын, рухани дәстүрге қатынасын анықтауға мүмкіндік береді» [12,10]. Ал Ю.С.Степановтың ойынша, концепт үнемі дамып, жетіліп отыратын қасиетке ие, сол себепті ол «көпқабатты» құрылымнан тұрады. Оның әрбір қабаты әр дәуірдегі мәдени өмірдің «ізін» бейнелеп тұрады.

Қорыта келгенде, тілдің дамуы мен қазіргі жай-күйін зерттеу адамтану, ғаламтану, жантану, қоғамтану т.б. мәселелерімен тамырлас, өзектес болып келеді. Тілді өз ішінде тұйықталған жүйе ретінде емес, өзге жүйелермен біртұтастықта дамиды, бірге жасайтын жүйе ретінде қарастыру бүгінгі тілтану ғылымының басты қағидасы.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. -581 б.
2. Марр Н.Я. Язык и мышление. Гос.соц.-экон. издательство. 1931. -86 б.
3. «Алаштың» тілдік мұрасы. Мақалалар жинағы. А: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. -364б.
4. Черниговская Т. Главная тайна мозга. «МК» в Питере» газеті. от 9 мая 2007.
5. Черниговская Т. Ум как джазовая импровизация. № 51 от 17 июля 2008 г.
6. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы: «Атамұра», 2003. -208 б.
7. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Алматы: «Дайк-Пресс», 2004. – 512 б.
8. Черниговская Т. Мозг и язык: полтора века исследований. // Нейропсихоллингвистика. Хрестоматия. Москва: Лабиринт, 2009. 269-284 сс.
9. Хомский Н. О природе и языке. Москва: КомКнига, 2010. -288 с.
10. Сүлейменов О. Азия. Алматы: Жазушы, 1992. -295 б.
11. Казарин Ю.В. Филологический анализ поэтического текста. М.: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2004. -432 с.
12. Стернин И.А. К разработке психолингвистического толкового словаря. Вопросы психолингвистики. 2010 № 2 (2) 57-64 сс.

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматривается исследование языка с антропологической стороны, которая является основной темой сегодняшнего дня. Исследуя язык антропологическая парадигма на место выставляет человеческую натуру. Известно, что есть разные точки зрения по поводу появления языка и ее развития. В исследовании этих мнений ученые выявили разные прогнозы. Они рассматривали появление языка с помощью теории подражания и теории врожденные способности. Несмотря на это в последнее время ученые стали использовать теорию социально-биологических мнений. Исследование развития языка и ее нынешнее состояние тесно взаимно связаны с познание человека, познание мира, психология и обществоведение.

(Бектурганова Ж.М. Новые горизонты языкознания)

SUMMARY

This article focuses on the study of language from an anthropological side, which is the main theme of the day. Exploring the language of anthropological paradigm in place exposes human nature. It is known that there are different points of view on the emergence of language and its development. The study of these opinions, scientists have identified different forecasts. They viewed the emergence of language through imitation theory and the theory of innate abilities. Despite this, in recent years, scientists began to use the theory of social and biological opinions. The study of language development and its current state is closely interconnected with the knowledge of human knowledge of the world, psychology and social science.

(Bekturganova J.M. New Horizons of linguistics)

ÖZET

Makalede bugünkü en güzel meselelerden biri olan dilin antropolojik açıdan araştırılması incelenmektedir. Böyle bir inceleme ise insanın tabii afını öne çıkarır. Dilin varoluşu ve gelişmesi hakkında çeşitli fikirler öne sürülmektedir. Son yıllarda ilim adamları dili sosyal biyolojik teorisi açısından değerlendirmeye başladılar. Dilin gelişmesi şimdiki hali insan bilgisi, can bilgisi, toplum bilgisi gibi meselelerle özdeş olduğu için dili tek başına değil, birleşik sistem olarak araştırmak şimdiki dil bilgisi ilminin özel prensiplerindedir.

(Bekturganova J.M. Dilbilgisinin Yeni Ufukları)